

بازنمایی نمادین رخدادهای سیاسی تاریخ معاصر در رمان سووشون؛ واکاوی نشانه-معناشناختی کودتای ۲۸ مرداد

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۰۹

کد مقاله: ۶۵۷۱۴

رقیه عباس پور^{۱*}

چکیده

این پژوهش با هدف واکاوی بازتاب رخدادهای سیاسی و اجتماعی تاریخ معاصر در رمان «سووشون» انجام شده است. مسئله اصلی تحقیق، چگونگی برساخت نمادین وقایع کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ در بستر روایی اشغال ایران در سال ۱۳۲۰ است. این مطالعه با روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد نشانه-معناشناختی، به واکاوی لایه‌های زیرین متن، شخصیت‌ها و کدهای تقویمی می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد که نویسنده با بهره‌گیری از تکنیک «تجرید»، میان دو برهه تاریخی هم‌نشینی ایجاد کرده و قتل یوسف را رمزی از سقوط دولت ملی دکتر مصدق ترسیم نموده است. در این ساختار، شخصیت «یوسف» به عنوان دال مرکزی مقاومت، «زری» نماد گذار جامعه از انفعال به آگاهی و آشیایی چون «گوشواره‌های زمرد» و اسب «سحر»، بیانگر میراث و ثروت ملی هستند. نتایج حاکی از آن است که رمان فراتر از یک روایت تاریخی، با پیوند زدن اسطوره و تاریخ، به سوگنامه‌ای هوشمندانه برای شکست آرمان‌های ملی تبدیل شده و موفق شده است فرآیند هویت‌یابی ملت ایران را در برابر استبداد و استعمار بازنمایی کند.

واژگان کلیدی: بازنمایی نمادین، سووشون، نشانه-معناشناختی، کودتای ۲۸ مرداد

۱- کارشناس ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی ارومیه.

پیوند میان دو دانش ادبیات و سیاست، علی‌رغم تفاوت‌های بنیادین در ماهیت، زبان و روش، پیوندی ریشه‌دار و کهن است که از زوایای گوناگون قابل‌تأمل می‌باشد. ادبیات در این ساحت، تنها یک ابزار زیبایی‌شناختی صرف نیست، بلکه به عنوان یک ساختار پویا و پرلایه، بازتاب‌دهنده‌ی جوانب مختلف زندگی فردی و جمعی انسان‌هاست و نویسندگان در این عرصه اغلب به تجسم مفاهیم اجتماعی و سیاسی می‌پردازند (جوکار و همکاران، ۱۴۰۴). مسأله اصلی در این تعامل، چگونگی گفت‌وگو میان جهان ادبیات و سیاست است؛ بدین معنا که ادبیات با گزینش شیوه‌ها و سبک‌های خاص، به طرح مباحث سیاسی می‌پردازد و جریانی را شکل می‌دهد که از آن به «ادبیات سیاسی» تعبیر می‌شود (زینی‌وند و نادری، ۱۴۰۲، ص ۱۲۹). بنابراین، دنیای رمان و داستان، بستری برای بازنمایی واقعیت‌های اجتماعی و سیاسی است که در آن رخدادها به‌عنوان برآیندی از واقعیت‌های جامعه، بر شخصیت‌ها و کنش‌های داستانی تأثیر مستقیم می‌گذارند (جوکار و همکاران، ۱۴۰۴).

در تاریخ معاصر ایران، هم‌زمان با دوران مشروطیت و شکل‌گیری نهضت‌ها و جنبش‌های اجتماعی، جامعه در مسیری از تحول و ترقی قرار گرفت که بازتاب آن به‌وضوح در ادبیات و به‌ویژه شعر و داستان این دوره مشاهده می‌شود (کوهنورد و همکاران، ۱۴۰۳، ص ۲۰۷). بررسی‌های جریان‌شناختی نشان می‌دهد که پارادایم‌های ایدئولوژیک، مهم‌ترین عامل تعیین‌کننده در نگارش آثار ادبی صدسال اخیر ایران بوده‌اند و ادبیات این دوره را می‌توان مجموعه‌ای از جنبش‌های ادبی ایزودیک دانست که تحت تأثیر سیاست شکل گرفته‌اند (شاکری و همکاران، ۱۳۹۹، ص ۱۴۱). نویسندگان ایرانی در این برهه، روایتی داستانی از تاریخ معاصر، شامل انقلاب مشروطه، کودتای ۲۸ مرداد و انقلاب اسلامی ارائه داده‌اند و آثارشان مملو از مضامین مختلفی چون دعوت به مبارزه، انتقاد از استبداد و بازنمایی یأس‌ها و امیدهای سیاسی است (سعیدی، ۱۳۹۹، ص ۱۱۳؛ کوهنورد و همکاران، ۱۴۰۳، ص ۲۰۸). این درهم‌تنیدگی ادبیات با مبارزات سیاسی و اجتماعی به حدی است که شیوه نویسندگان در اقتناع مخاطب، منجر به گسترش مبارزات و ورود ملت به بطن حوادث شده است (کوهنورد و همکاران، ۱۴۰۳، ص ۲۰۷).

در میان نویسندگان معاصر، سیمین دانشور با تیزبینی و درایتی متعهدانه تلاش کرده است تا بخشی از حقایق تلخ اجتماعی و نیز دردها و مصائبی را که بر ملت ایران رفته است، ترسیم نماید (محمودی و اشرفیان، ۱۳۹۸، ص ۷). بررسی آثار او نشان می‌دهد که وی بیش از هر چیز بر سلطه فرهنگی استعمار و تأثیر آن بر نهاد خانواده تمرکز داشته و نشان داده است که چگونه کشورهای استعمارگر می‌کوشند مردم را از فرهنگ بومی تهی کنند (رضایی و ظاهری عبدوند، ۱۳۹۴). دانشور در رمان‌های خود، به‌ویژه با رویکرد جامعه‌شناختی، به مسائلی همچون نقش زنان، مردسالاری و غرب‌زدگی می‌پردازد و معتقد است که فقر و جهل، مهم‌ترین عوامل زمینه‌ساز استعمار هستند (رضایی و ظاهری عبدوند، ۱۳۹۴، ص ۱؛ محمودی و اشرفیان، ۱۳۹۸، ص ۷). او راهکار مبارزه با این وضعیت را بازگشت به سنت‌های اصیل در کنار توجه به ویژگی‌های مثبت فرهنگ مدرن می‌داند و بدین‌گونه ادبیات داستانی خود را به عرصه‌ای برای هویت‌یابی و مبارزه با استبداد و استعمار تبدیل می‌کند (رضایی و ظاهری عبدوند، ۱۳۹۴، ص ۱).

با توجه به آنچه گفته شد، پژوهش حاضر بر آن است تا با تمرکز بر رمان «سووشون»، به عنوان یکی از برجسته‌ترین رمان‌های فارسی، به واکاوی دقیق بازتاب رخداد‌های سیاسی و اجتماعی تاریخ معاصر در این اثر بپردازد. سووشون محصول شرایط اجتماعی سال‌های وحشت و خشونت پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ است؛ دوره‌ای که آمال یک ملت بر باد رفت و یأس و انزوای گریبان‌گیر جامعه شد، مسأله اصلی پژوهش این است که دانشور چگونه با بهره‌گیری از نمادها و ساختارهای روایی، ارتباطات سیاسی و اجتماعی، حضور بیگانگان و بحران هویت را در این رمان برساخت کرده است. این پژوهش می‌کوشد تا نشان دهد که چگونه رمان سووشون فراتر از یک روایت داستانی، به مثابه یک سند اجتماعی و سیاسی، استعمار و استبداد حاکم بر آن برهه از تاریخ ایران را نقد و تحلیل می‌کند.

۲- پیشینه پژوهش

بخش قابل‌توجهی از پژوهش‌های انجام‌شده درباره آثار سیمین دانشور، بر واکاوی مؤلفه‌های رئالیسم اجتماعی و بازتاب ساختارهای طبقاتی در آثار او متمرکز بوده‌اند. پژوهشگران با رویکردهای جامعه‌شناختی نشان داده‌اند که دانشور چگونه با بهره‌گیری از مکتب رئالیسم، واقعیت‌های زندگی و آلام شخصیت‌های طبقات مختلف اجتماع را بازتاب داده است و مسائلی نظیر غرب‌زدگی، مردسالاری و تغییرات سیاسی-اقتصادی را در فرم داستان‌هایش گنجانده است (قنبری و خواجه‌مرادوف، ۱۴۰۱). در همین راستا، برخی دیگر از محققان با تمرکز بر طبقات خاص اجتماعی، مانند نظامیان، رویکرد دانشور را نسبی‌گرا توصیف کرده و نشان داده‌اند که او چگونه نظامیان را گاه به‌عنوان ابزار اقتدار دولت و گاه به‌عنوان قربانیان نظام بوروکراتیک ترسیم می‌کند که در تلاقی با وجدان انسانی، ممکن است علیه ساختار قدرت عمل کنند (پویان، ۱۳۸۸).

در ساحت نقد تطبیقی و روان‌شناختی، توجه به تأثیرات جنگ جهانی دوم و فشارهای ناشی از آن بر روان شخصیت‌ها، محور مطالعات دیگری بوده است. برخی پژوهشگران با رویکرد تصویرشناسی، رمان «سووشون» را در کنار آثار جهانی همچون «خون دیگران» سیمون دوبووار قرار داده و نشان داده‌اند که چگونه هر دو نویسنده با وجود فاصله جغرافیایی، تصاویری مشترک از جنگ، اشغال و مقاومت ارائه داده و به تفسیر جنگ پرداخته‌اند (راد و همکاران، ۱۳۹۷). از سوی دیگر، تحلیل‌های روان‌شناختی بر مفهوم «تندگی» (استرس) در شخصیت‌های سووشون تمرکز کرده‌اند تا نشان دهند که شخصیت‌های داستانی در مواجهه با عوامل تنش‌زای بیرونی (مانند اشغال و قحطی) چه واکنش‌های درونی و راهکارهای مقابله‌ای از خود بروز می‌دهند (غلامحسینی و قانونی، ۱۳۹۵).

با وجود گستردگی پژوهش‌های فوق که عمدتاً بر «رنالیسم تاریخی» (بازنمایی جنگ جهانی دوم) یا «روان‌شناسی شخصیت» تمرکز داشته‌اند، خلأ پژوهشی در واکاوی لایه‌های نمادین سیاسی معطوف به رخداد‌های پس از زمان روایی داستان احساس می‌شود. نوآوری پژوهش حاضر در گذار از خوانش رنالیستی صرف و اتخاذ رویکرد «نشانه‌معناشناختی» است. برخلاف پژوهش‌های پیشین که سووشون را صرفاً روایتی از اشغال ایران در شهریور ۱۳۲۰ می‌دانند، این پژوهش با رمزگشایی از شخصیت‌ها و رخدادها، استدلال می‌کند که دانشور با شگردی نمادین، کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ را در دل روایت جنگ جهانی دوم پنهان و بازسازی کرده است؛ رویکردی که در تحلیل‌های جامعه‌شناختی و تطبیقی پیشین مغفول مانده بود.

۳- یافته‌ها

رمان «سووشون» اثر سیمین دانشور، فراتر از یک روایت داستانی از اشغال ایران در جنگ جهانی دوم، سوگنامه‌ای نمادین در رثای شکست آرمان‌های ملی است. نویسنده با بهره‌گیری از تکنیک «تجرید» و جابه‌جایی هوشمندانه‌ی زمان، وقایع تلخ کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ را در لایه‌های زیرین روایت سال ۱۳۲۰ بازنمایی کرده است. در ادامه، تحلیل نشانه‌شناختی شخصیت‌ها و عناصر کلیدی این اثر بر اساس پیوند میان تاریخ و اسطوره خلاصه شده است:

۳-۱- بازنمایی زمانی و هم‌نشینی دو برهه تاریخی (شهریور ۲۰ و مرداد ۳۲)

رمان سووشون اگرچه در لایه ظاهری و روستا و روایتی خود، بازتاب‌دهنده‌ی وقایع اشغال ایران در جنگ جهانی دوم (شهریور ۱۳۲۰) و حضور نیروهای متفقین در شیراز است، اما در ژرف‌ساخت و لایه‌های زیرین، بازنمایی نمادین و هوشمندانه‌ی رویدادهای سیاسی دهه سی، به‌ویژه کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ محسوب می‌شود. سیمین دانشور برای گریز از تیغ سانسور و همچنین برای بخشیدن عمقی تاریخی به اثر خود، از تکنیک «تجرید» بهره برده است؛ سبکی که نویسنده برای جلوگیری از مستقیم‌گویی و فاصله گرفتن از گزارش‌نویسی صرف تاریخی از آن استفاده می‌کند تا حقایق تلخ دوران خود را در لفافه‌ای از تاریخ گذشته بیان کند (رنجبر، ۱۳۹۱: ۹۶). او با انتخاب بستر زمانی اشغال ایران در سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۲، فضای آکنده از قحطی، ناامنی و حضور تحقیرآمیز بیگانگان را ترسیم می‌کند که شباهت انکارناپذیری با جو خفقان و سرخوردگی پس از کودتای ۲۸ مرداد دارد. بدین‌سان، رمان در حالی که ظاهراً به تحولات منطقه فارس و درگیری با انگلیسی‌ها در زمان جنگ جهانی می‌پردازد، اما به صورت رمزگونه به سقوط دولت ملی مصدق نیز اشاره دارد (دهقانیان و مریدی، ۱۳۹۱: ۶۶).

مهم‌ترین و صریح‌ترین شهادی که بر این هم‌نشینی زمانی و تطبیق تاریخی دلالت دارد، همسان‌سازی قتل قهرمان داستان (یوسف) با سقوط دولت دکتر مصدق است. در جهان‌بینی سیاسی دانشور، یوسف تنها یک ارباب فتودال نیست، بلکه نماد ملی‌گرای و استقلال‌طلبی است که دقیقاً مشابه دکتر مصدق عمل می‌کند. همان‌طور که مصدق با ملی کردن صنعت نفت، دست بیگانگان را از منابع کشور کوتاه کرد، یوسف نیز با خودداری از فروش آذوقه و گندم املاک خود به ارتش انگلستان (که نماد منابع ملی است)، سد راه استعمارگران می‌شود. نویسنده تصریح کرده است که قتل یوسف، رمزی از سقوط مصدق است؛ چرا که در هر دو واقعه، قدرت‌های بیگانه با همکاری عوامل داخلی، تنها مانع موجود بر سر راه غارت منابع را از میان برمی‌دارند تا کشور را به دست سرسپردگان خود بسپارند (رنجبر، ۱۳۹۱: ۹۶). این تطبیق چنان دقیق است که حتی روزنامه‌های آن دوران و پیش‌بینی‌های سیاسی درباره تحولات خاورمیانه و مسئله نفت، در قالب گفتگوهای یوسف و نگرانی‌های او درباره آینده ایران بازتاب یافته است.

شواهد متنی بسیار ظریف و کدهای تقویمی دقیقی نیز در رمان گنجانده شده است که این جابه‌جایی زمانی را اثبات می‌کند و تردیدی در نیت نویسنده باقی نمی‌گذارد. در فصل‌های پایانی رمان و در روز مرگ یوسف، ابوالقاسم‌خان از پسر یوسف می‌پرسد: «پسان‌فردا چه روزی می‌شود؟» و خسرو با دقت پاسخ می‌دهد: «۳۱ مرداد»؛ این دیالوگ کوتاه، زمان دقیق مرگ یوسف را در حوالی ۲۸ یا ۲۹ مرداد تعیین می‌کند (دانشور، ۱۳۴۸: ۲۶۲). سیمین دانشور بعدها در مصاحبه‌ای پرده از این راز برداشت و اذعان داشت: «من در سووشون مرگ یوسف را در بیست و نهم مرداد ذکر کردم، درحالی که مقصودم ۲۸ مرداد، سقوط مصدق بوده... این

را فقط جلال [آل احمد] فهمید و گفت که عوضش کن» (گلشیری، ۱۳۷۶: ۱۷۱). این تغییر جزئی یک‌روزه، تمهیدی هوشمندانه بود تا اثر از حالت یک بیانیه سیاسی مستقیم خارج شده و به یک اثر هنری ماندگار تبدیل شود.

علاوه بر کدهای زمانی، شباهت ساختاری و عملکرد شخصیت‌ها در دو برهه تاریخی نیز بر این هم‌زمانی تأکید دارد و نشان می‌دهد که چگونه ساختار کودتا در تاروپود رمان تنیده شده است. درون‌مایه اصلی سووشون، ایستادگی در برابر خواسته‌های ناروای زورمندان و بیگانگان (انگلیسی‌ها) در اوضاع و احوالی غیرعادی و نابسامان است؛ مردی در برابر زور و قلدری مقاومت می‌کند و در نهایت، جان خود را به‌خاطر این ایستادگی و انعطاف‌ناپذیری از دست می‌دهد (تسلیمی، ۱۳۸۳: ۱۰۷). در رمان، شخصیت عزت‌الدوله که زنی دسیسه‌گر و وابسته است، پس از قتل یوسف، بی‌درنگ بر روی تخت او می‌نشیند و شروع به امر و نهی می‌کند. این تصویر، بازنمایی نمادین به قدرت رسیدن دولت کودتا پس از سقوط مصدق است. همچنین رقصیدن سرچنت زینگر (نماد استعمار انگلیس) با دختر حاکم و نثار کردن سکه، نمادی از وطن‌فروشی و حراج منابع ملی است که پس از کودتا و با انعقاد قرارداد کنسرسیوم نفت دوباره در تاریخ ایران تکرار شد.

در نهایت، با واکاوی این لایه‌های تو در تو می‌توان نتیجه گرفت که دانشور با درهم‌آمیختن دو برهه تاریخی ۱۳۲۰ و ۱۳۳۲، فراتر از یک روایت خطی رفته و به رویکردی فلسفی درباره «تکرار تاریخ» و تقدیر تاریخی ملت ایران دست یافته است. او نشان می‌دهد که چگونه الگوهای استعمار و استبداد در تاریخ معاصر ایران بازتولید می‌شوند؛ چنانکه یوسف خود می‌گوید: «پدران ما با یک مدعی طرف بودند... و حال ما با دو مدعی طرف هستیم» (دانشور، ۱۳۴۸: ۱۹۶). این هم‌نشینی زمانی به نویسنده اجازه داده است تا با پیوند زدن اسطوره سیاوش، امام حسین (ع) و یوسف، روایتی حماسی خلق کند. به گفته دانشور، سووشون در سطح، اشاره‌ای مرثیه‌وار به جلال و پیش‌بینی مرگش است، اما در ژرفنا، زاری بر سوگ سیاوش و زاری بر ملت ایران است (مهرور، ۱۳۸۰: ۱۳۹). بدین ترتیب، سووشون تنها یک رمان تاریخی درباره قحطی نیست، بلکه اثری است که با زبان رمز، سوگنامه‌ای برای شکست آرمان‌های ملی در ۲۸ مرداد ۳۲ می‌سراید.

۳-۲- نشانه‌شناسی شخصیت‌های جبهه ملی (قطب مقاومت)

در تحلیل نشانه-معناشناختی رمان سووشون، شخصیت «یوسف» به عنوان دال مرکزی گفتمان مقاومت، بازنمایی نمادین دکتر محمد مصدق و آرمان‌های جبهه ملی است. یوسف، مالکی روشنفکر و تحصیل‌کرده است که دو رخداد اصلی رمان (مرگ و تشییع جنازه) حول محور او شکل می‌گیرد. بنا به تصریح دانشور، این شخصیت و سرنوشت او، بازگویی شکست جبهه ملی و سقوط مصدق در کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ است (گلشیری، ۱۳۷۶: ۱۷۱). همان‌گونه که مصدق با ملی کردن صنعت نفت، دست بیگانگان را از امتیازات استعماری کوتاه کرد و به همین دلیل توسط آمریکا و انگلیس ساقط شد، یوسف نیز در سطح روایتی داستان، تنها سد راه نمایندگان انگلستان (مانند سرچنت زینگر) برای خرید و احتکار آذوقه مردم است. او نه‌تنها از فروش محصولات خود به ارتش بیگانه امتناع می‌ورزد، بلکه آن را بین رعیت تقسیم می‌کند و در نهایت به دلیل همین ایستادگی در برابر «معدیان» و حفاظت از منابع ملی (که نمادی از نفت است) به توطئه بیگانگان کشته می‌شود (طیرانی، ۱۳۷۹: ۸۹).

افزون بر لایه سیاسی، شخصیت یوسف دارای ابعاد بینامتنی و اسطوره‌ای است که او را به کهن‌الگوهای «شهید» در فرهنگ ایرانی-اسلامی پیوند می‌دهد. نویسنده برای عمق بخشیدن به فاجعه کودتا و نشان دادن تکرار تاریخ، یوسف را با شخصیت‌هایی نظیر جلال‌الدین خوارزمشاه، یحیی یغمبر، سیاوش و امام حسین (ع) همسان‌سازی می‌کند (دانشور، ۱۳۴۸: ۲۴۱). از سوی دیگر، ویژگی‌های شخصیتی یوسف همچون صراحت لهجه، خشم انقلابی، غرب‌ستیزی و تک‌افتادگی، او را به تصویری داستانی از «جلال آل‌احمد» و اندیشه‌های کتاب «غرب‌زدگی» تبدیل کرده است. یوسف همچون آل‌احمد معتقد است که «نباید سرزمینی خالی از مرد باشد» و نفرت ورزیدن به زشتی و بی‌شرفی را علامت عشق به حق می‌داند (دانشور، ۱۳۴۸: ۱۸ و ۲۹). تجمیع اوصاف مصدق و آل‌احمد در یوسف، برخاسته از اشتراک مرام آن دو در مخالفت با سلطنت و استعمار است؛ بنابراین در منطق روایتی دانشور، قتل یوسف نماد شکست هم‌زمان روشنفکری متعهد و سیاست‌مداری ملی است (نوذری، ۱۳۸۷: ۵۹).

در کنار یوسف، شخصیت «زری» در لایه‌های زیرین متن، نماد و استعاره‌ای از سرزمین «ایران» و وجدان بیدار ملت است. او زنی است که در ابتدا می‌کوشد خانواده‌اش را از گزند حوادث حفظ کند، اما سرنوشت او با تاریخ سیاسی گره خورده است. شواهد متنی متعددی بر این همسان‌سازی دلالت دارد؛ از جمله اینکه در دو بار زایمان زری که توسط پزشک بیگانه انجام شده، جای بخیه‌ها بر شکم او به شکل «نقشه جغرافیای ایران» درآمده است تا قهرمان آینده از آن متولد شود (دانشور، ۱۳۴۸: ۱۹). همچنین «گوشواره‌های زمرد» زری که یادگاری از نسل‌های پیشین است، به عنوان نمادی از «ثروت و حیثیت ملی» معرفی می‌شود که بیگانگان و عوامل داخلی (عزت‌الدوله) طمع در تصاحب آن دارند. خواب‌های زری نیز ماهیت جمعی و ملی دارد؛ او خود را در میان میدانی می‌بیند که هزاران نفر به او می‌نگرند، که این امر به وضعیت ایران پس از سقوط دولت ملی و انزوای سیاسی اشاره دارد که حیثیتش در معرض خطر قرار گرفته است.

فرایند تحول زری، بازنمایی‌کننده گذار جامعه ایران از انفعال به آگاهی انقلابی است. بیگانگان همواره سعی دارند این «ایران نمادین» را در رخوت نگه دارند؛ چنانکه پس از قتل یوسف، خانم حکیم (نماد انگلستان) می‌خواهد با تزریق آمپول او را آرام و رام کند، اما دکتر عبدالله خان (نماد فرهنگ اصیل ایرانی و حافظ) با تجویز نمک مخصوص، او را بیدار نگه می‌دارد (دانشور، ۱۳۴۸: ۲۸۸). این تقابل نشان می‌دهد که ایران با نسخه‌های غربی به آرامش نمی‌رسد، بلکه نیازمند بازگشت به خویش است. در پایان رمان، زری که پیش‌تر می‌گفت «شهر من همین خانه است»، با عبور از ترس و محافظه‌کاری، مرگ یوسف را به یک کنش سیاسی تبدیل می‌کند و می‌گوید: «آب از سر من یکی که گذشته...». این تغییر موضع، نویدبخش تداوم مبارزه و زایش قهرمانان جدید (خسرو) از دامان ایران (زری) است که تسلیم استبداد و استعمار نخواهد شد (پیروزان، ۱۳۸۲: ۱۰).

۳-۳- نشانه‌شناسی کارگزاران کودتا و استعمار (قطب استبداد)

در تحلیل نشانه-معناشناختی رمان سووشون، شخصیت «یوسف» به عنوان دال مرکزی گفتمان مقاومت، بازنمایی نمادین دکتر محمد مصدق و آرمان‌های جبهه ملی است. یوسف، مالکی روشنفکر و تحصیل‌کرده است که دو رخداد اصلی رمان (مرگ و تشییع جنازه) حول محور او شکل می‌گیرد. بنا به تصریح دانشور، این شخصیت و سرنوشت او، بازگویی شکست جبهه ملی و سقوط مصدق در کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ است (گلشیری، ۱۳۷۶: ۱۷۱). همان‌گونه که مصدق با ملی کردن صنعت نفت، دست بیگانگان را از امتیازات استعماری کوتاه کرد و به همین دلیل توسط آمریکا و انگلیس ساقط شد، یوسف نیز در سطح روایی داستان، تنها سد راه نمایندگان انگلستان (مانند سرچنت زینگر) برای خرید و احتکار آذوقه مردم است. او نه تنها از فروش محصولات خود به ارتش بیگانه امتناع می‌ورزد، بلکه آن را بین رعیت تقسیم می‌کند و در نهایت به دلیل همین ایستادگی در برابر «مدعیان» و حفاظت از منابع ملی (که نمادی از نفت است) به توطئه بیگانگان کشته می‌شود (طیرانی، ۱۳۷۹: ۸۹).

افزون بر لایه سیاسی، شخصیت یوسف دارای ابعاد بینامتنی و اسطوره‌ای است که او را به کهن‌الگوهای «شهید» در فرهنگ ایرانی-اسلامی پیوند می‌دهد. نویسنده برای عمق بخشیدن به فاجعه کودتا و نشان دادن تکرار تاریخ، یوسف را با شخصیت‌هایی نظیر جلال‌الدین خوارزمشاه، یحیی پیغمبر، سیاوش و امام حسین (ع) همسان‌سازی می‌کند (دانشور، ۱۳۴۸: ۲۴۱). از سوی دیگر، ویژگی‌های شخصیتی یوسف همچون صراحت لهجه، خشم انقلابی، غرب‌ستیزی و تک‌افتادگی، او را به تصویری داستانی از «جلال آل‌احمد» و اندیشه‌های کتاب «غرب‌زدگی» تبدیل کرده است. یوسف همچون آل‌احمد معتقد است که «نباید سرزمینی خالی از مرد باشد» و نفرت ورزیدن به زشتی و بی‌شرفی را علامت عشق به حق می‌داند (دانشور، ۱۳۴۸: ۱۸ و ۲۹). تجمیع اوصاف مصدق و آل‌احمد در یوسف، برخاسته از اشتراک مرام آن دو در مخالفت با سلطنت و استعمار است؛ بنابراین در منطق روایی دانشور، قتل یوسف نماد شکست هم‌زمان روشنفکری متعهد و سیاست‌مداری ملی است (نوذری، ۱۳۸۷: ۵۹).

در کنار یوسف، شخصیت «زری» در لایه‌های زیرین متن، نماد و استعاره‌ای از سرزمین «ایران» و وجدان بیدار ملت است. او زنی است که در ابتدا می‌کوشد خانواده‌اش را از گزند حوادث حفظ کند، اما سرنوشت او با تاریخ سیاسی گره خورده است. شواهد متنی متعددی بر این همسان‌سازی دلالت دارد؛ از جمله اینکه در دو بار زایمان زری که توسط پزشک بیگانه انجام شده، جای بخیه‌ها بر شکم او به شکل «نقشه جغرافیای ایران» درآمده است تا قهرمان آینده از آن متولد شود (دانشور، ۱۳۴۸: ۱۹). همچنین «گوشواره‌های زمرد» زری که یادگاری از نسل‌های پیشین است، به عنوان نمادی از «ثروت و حیثیت ملی» معرفی می‌شود که بیگانگان و عوامل داخلی (عزت‌الدوله) طمع در تصاحب آن دارند. خواب‌های زری نیز ماهیت جمعی و ملی دارد؛ او خود را در میان میدانی می‌بیند که هزاران نفر به او می‌نگرند، که این امر به وضعیت ایران پس از سقوط دولت ملی و انزوای سیاسی اشاره دارد که حیثیتش در معرض خطر قرار گرفته است.

فرایند تحول زری، بازنمایی‌کننده گذار جامعه ایران از انفعال به آگاهی انقلابی است. بیگانگان همواره سعی دارند این «ایران نمادین» را در رخوت نگه دارند؛ چنانکه پس از قتل یوسف، خانم حکیم (نماد انگلستان) می‌خواهد با تزریق آمپول او را آرام و رام کند، اما دکتر عبدالله خان (نماد فرهنگ اصیل ایرانی و حافظ) با تجویز نمک مخصوص، او را بیدار نگه می‌دارد (دانشور، ۱۳۴۸: ۲۸۸). این تقابل نشان می‌دهد که ایران با نسخه‌های غربی به آرامش نمی‌رسد، بلکه نیازمند بازگشت به خویش است. در پایان رمان، زری که پیش‌تر می‌گفت «شهر من همین خانه است»، با عبور از ترس و محافظه‌کاری، مرگ یوسف را به یک کنش سیاسی تبدیل می‌کند و می‌گوید: «آب از سر من یکی که گذشته...». این تغییر موضع، نویدبخش تداوم مبارزه و زایش قهرمانان جدید (خسرو) از دامان ایران (زری) است که تسلیم استبداد و استعمار نخواهد شد (پیروزان، ۱۳۸۲: ۱۰).

۳-۴- کارکرد نمادین «اشیاء» و «حیوانات» در گفتمان سیاسی

در نظام نشانه‌شناسی رمان سووشون، حیوانات و اشیاء از کارکرد تزیینی خارج شده و به دال‌هایی برای مفاهیم انتزاعی «هویت ملی» و «میراث حماسی» تبدیل می‌شوند. برجسته‌ترین نماد حیوانی در این اثر، اسبِ پسر یوسف به نام «سحر» است. این اسب که جان خسرو (نماد نسل آینده و آرمانی ایران) به آن بسته است، یک اسب معمولی نیست، بلکه دارای ویژگی‌های اسب‌های حماسی و اساطیری است که با نام «سپاوش» و «کیخسرو» پیوند خورده است. در گفت‌وگوهای سیاسی رمان، سحر نماد «فرهنگ و تمدن کهن ایرانی» است که هوشمندی غریزی دارد؛ به این معنا که در برابر صاحب خود (ایرانی اصیل) رام و مطیع است، اما در برابر بیگانگان و خائن داخلی، توسن و سرکش می‌شود. نویسنده با انتخاب نام «سحر» و تأکید بر هم‌ریشگی واژگان «فرس» (اسب)، «فارس» (محل وقوع داستان) و «پارس»، سرنوشت این حیوان را با سرنوشت سرزمین ایران گره زده است (دانشور، ۱۳۴۸: ۲۸ و ۳۰).

کشمکش بر سر مالکیت این اسب، بازنمایی جدال بر سر میراث ملی است. شخصیت‌های وابسته به قطب استبداد (عزت‌الدوله و ابوالقاسم‌خان) مدام در تلاش‌اند تا این اسب را از چنگ خانواده یوسف درآورده و به «دختر حاکم» پیشکش کنند. این کنش داستانی، استعاره‌ای از تلاش حاکمیت وابسته برای واگذاری سرمایه‌های ملی به بیگانگان است. در مقابل، یوسف که خود را «قالبه ی اسب» می‌داند، شخصاً از آن مراقبت می‌کند و حتی نعل‌بندی آن را انجام می‌دهد؛ رفتاری که با تمسخر ابوالقاسم‌خان (نماد اشرافیت غرب‌زده و بیگانه‌پرست) مواجه می‌شود که سوار شدن بر ماشین‌های خارجی را نشانه تمدن می‌داند (دانشور، ۱۳۴۸: ۲۴-۲۵). بازگشت خودخواسته و شبانه‌ی اسب به خانه یوسف پس از آنکه به اجبار به حاکم داده شده بود، حاوی این پیام سیاسی است که فرهنگ و اصالت ایرانی، کالایی نیست که بتوان آن را به بیگانگان بخشید و این میراث، حتی اگر به‌زور غصب شود، در نهایت به ریشه‌های اصیل خود بازخواهد گشت.

در ساحت اشیاء، «گوشواره‌های زمرد» زری، مرکزی‌ترین دال نمادین محسوب می‌شود. این گوشواره‌ها که یادگاری از مادر یوسف است، نماد «حیثیت، آبرو و ثروت ملی» است که در اختیار زری (نماد ایران) قرار دارد. در صحنه‌ی جشن عقدکنان دختر حاکم، عزت‌الدوله (نماد دولت کودتا) با دسیسه‌چینی، این گوشواره‌ها را از زری می‌گیرد تا به گوش عروس حاکم (نماد ایران) تسلیم‌شده در برابر بیگانه (بیاویزد. این انتقال، تصویری نمادین از تاراج منابع ملی و تقدیم آن به اربابان قدرت است. دانشور با ترسیم حسرت و اندوه زری در لحظه‌ی از دست دادن گوشواره‌ها، وضعیت ملت ایران را در زمان انعقاد قراردادهای استعماری به تصویر می‌کشد؛ ملتی که می‌بیند ثروتش مایه زینت بیگانگان شده است (دانشور، ۱۳۴۸: ۸ و ۱۲).

اما انتخاب سنگ «زمرد» توسط نویسنده، دلالتی فراتر از جواهر زینتی دارد و به باورهای اساطیری و درمانی ایرانیان باستان ارجاع می‌دهد. در اساطیر ایرانی، زمرد سنگی است که دیدن آن موجب کوری چشم افعی و اژدها می‌شود. در رمان سووشون، زری در کابوس‌های خود، سرچنت زینگر (افسر انگلیسی) را به هیبت «اژدهای دوسر» می‌بیند که یوسف و اسبش را می‌بلعد. بنابراین، زمرد تنها یک شیء زینتی نیست، بلکه «سلاح دفع شر» و «باطل‌السحر استعمار (اژدها) است. بازپس‌گیری این گوشواره‌ها توسط زری پس از شهادت یوسف، نشانگر آن است که ایران (زری) برای مبارزه با اژدهای استعمار (زینگر)، دوباره مجهز به سلاح هویت و اصالت خود شده است و آماده‌ی خیزش علیه وضع موجود می‌باشد (دانشور، ۱۳۴۸: ۲۴۰).

۳-۵- جمع‌بندی یافته‌ها

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که رمان سووشون فراتر از یک روایت خطی رئالیستی درباره اشغال ایران در جنگ جهانی دوم، یک بازسازی نمادین و هوشمندانه از وقایع سیاسی دهه سی و کودتای ۲۸ مرداد است. سیمین دانشور با بهره‌گیری از شگرد هم‌نشینی زمانی، فضای خفقان‌آور سال ۱۳۲۰ را به عنوان بستری برای روایت شکست آرمان‌های ملی در سال ۱۳۳۲ برگزیده است. در این ساختار نشانه-معناشناختی، شخصیت یوسف تنها یک خان روشنفکر نیست، بلکه دال مرکزی گفت‌وگو مقاومت و بازنمایی شخصیت دکتر مصدق است که ایستادگی‌اش در برابر فروش آذوقه به بیگانگان، استعاره‌ای از مبارزه برای ملی شدن صنعت نفت محسوب می‌شود. در مقابل، زری نماد سرزمین ایران و وجدان جمعی ملتی است که اگرچه در ابتدا محافظه‌کار و خواهان آرامش است، اما با مشاهده‌ی قربانی شدن قهرمانانش، از انفعال به آگاهی سیاسی گذر می‌کند و آماده‌ی پرورش نسل جدیدی از مبارزان می‌شود.

در سوی دیگر این تقابل، نویسنده با خلق تیپ‌های شخصیتی منفی، کالبدشکافی دقیقی از جریان استبداد و استعمار ارائه داده است. عزت‌الدوله با نام و کنش‌هایش، تجسم دولت کودتا و شخص سپهبد زاهدی است که با حمایت بیگانگان (زینگر) بر مسند قدرت نامشروع تکیه می‌زند و سرمایه‌های ملی را به تاراج می‌گذارد. همچنین اشیاء و حیوانات در این اثر از کارکرد معمول خود فراتر رفته و به نمادهای هویت ملی تبدیل شده‌اند؛ اسب «سحر» و «گوشواره‌های زمرد» نشانگر میراث فرهنگی و ثروت ملی هستند که اگرچه موقتاً توسط عوامل داخلی و خارجی غصب می‌شوند، اما در نهایت با بیداری زری (ملت)، به صاحبان اصلی خود بازمی‌گردند که این امر حاوی پیامی امیدوارکننده مبنی بر ماندگاری هویت ایرانی فراتر از شکست‌های سیاسی است.

جدول ۱- خلاصه یافته‌ها

مفهوم نمادین و ژرف‌ساخت	تجلی در لایه روایی (داستان)	مقاله
بازنمایی اختناق و شکست آرمان‌های ملی در کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲.	اشغال ایران توسط متفقین در جنگ جهانی دوم (شهریور ۱۳۲۰) در شیراز.	زمان و بستر تاریخی
نماد دکتر مصدق (ملی‌گرایی) و جلال آل احمد (روشنفکری ستیزنده)؛ اسطوره «شهید» (سیاوش و امام حسین).	مالکی روشنفکر که از فروش گندم به ارتش انگلیس خودداری می‌کند و کشته می‌شود.	شخصیت یوسف
نماد سرزمین ایران و وجدان بیدار ملت؛ تحول او نشان‌دهنده گذار جامعه از انفعال به مبارزه است.	زنی محافظه‌کار که در پایان به آگاهی و شجاعت می‌رسد.	شخصیت زری
نماد دولت کودتا، استعمار پیر (انگلیس) و وطن‌فروشی برای تاراج منابع ملی (کنسرسيوم نفت).	شخصیت‌هایی مانند عزت‌الدوله، سرچنت زینگر و حاکم شیراز.	کارگزاران استبداد
نماد فرهنگ و تمدن کهن ایرانی؛ میراثی که ربودنی نیست و به ریشه‌های خود بازمی‌گردد.	اسبی اصیل و سرکش که حاضر به اطاعت از بیگانگان نیست.	اسب «سحر»
نماد ثروت و حیثیت ملی؛ زمرد در اساطیر سلاح کور کردن چشم «افعی استعمار» است.	جواهری که توسط عزت‌الدوله از زری غصب می‌شود.	گوشواره‌های زمرد

۴- نتیجه‌گیری

در پاسخ به تالافی ادبیات و سیاست، رمان «سووشون» را نباید صرفاً یک بازنمایی وفادارانه از واقعیت‌های تاریخی دانست، بلکه این اثر نمونه‌ای متعالی از تبدیل «واقعیه» به «گفتمان» است. سیمین دانشور با بهره‌گیری از تکنیک تجرید، ادبیات را از سطح یک گزارش‌نویسی منفعل فراتر برده و آن را به ساختاری پویا مبدل کرده است که در آن، مرزهای زمانی میان شهریور ۱۳۲۰ و مرداد ۱۳۳۲ برداشته می‌شود. این درهم‌تنیدگی نشان می‌دهد که ادبیات سیاسی در ایران، پاسخی هنرمندانه به بحران‌های اجتماعی است؛ جایی که نویسنده برای عبور از ساحت سانسور و رسیدن به ژرفای حقیقت، از نمادپردازی به عنوان ابزاری برای پیوند دادن آلام معاصر به ریشه‌های اساطیری بهره می‌برد.

از منظر نشانه‌شناختی، تقابل میان قطب مقاومت و استبداد در سووشون، بازتاب‌دهنده جدال بی‌پایان هویت ایرانی با نیروهای مرکزگرای استعماری است. یوسف به عنوان «دال مرکزی» مقاومت، فراتر از یک شخصیت داستانی، تجسم آرمان‌خواهی شکست‌خورده‌ای است که در چهره دکتر مصدق و جلال آل احمد تبلور می‌یابد. قتل او نه یک پایان، بلکه آغازی برای زایش آگاهی در شخصیت زری است. تحول زری از زنی محصور در «خانه» به کنشگری در بطن «شهر»، پاسخی روشن به مسأله بحران هویت در مقدمه است؛ این تحول نشان می‌دهد که هویت ملی در خوانش دانشور، امری ایستا نیست، بلکه فرآیندی است که از دل سوگ و ایستادگی متولد می‌شود.

حضور بیگانگان و کارگزاران استبداد در رمان، با ظرافتی نمادین به زنجیره‌ای از غصب و تاراج پیوند خورده است که اشیاء و حیوانات در آن نقشی فراتر از دکوراسیون ایفا می‌کنند. جدال بر سر مالکیت اسب «سحر» یا غصب «گوشواره‌های زمرد»، استعاره‌ای دقیق از تلاش برای تهی کردن ملت از میراث تمدنی و ثروت ملی (نفت) است. یافته‌های پژوهش ثابت می‌کند که دانشور با کالبدشکافی این نمادها، استبداد را نه فقط در لایه سیاسی، بلکه در لایه فرهنگی و نفوذ در ارکان زندگی (خانواده) نقد می‌کند. در واقع، رمان با تجهیز زری به سلاح «اصالت» (بازپس‌گیری گوشواره‌ها)، راهکار نهایی را نه در نسخه‌های غربی، بلکه در بازگشت به خویشستن و بیداری وجدان جمعی می‌بیند.

در نهایت، سووشون به مثابه یک سند اجتماعی و سیاسی، ثابت می‌کند که قدرت ادبیات در حفظ حافظه تاریخی یک ملت، بسیار فراتر از متون رسمی تاریخ‌نگاری است. دانشور با پیوند زدن اسطوره سیاوش به فاجعه کودتا، به رویکردی فلسفی درباره «تکرار تاریخ» دست می‌یابد که به مخاطب اجازه می‌دهد شکست ظاهری دولت ملی را به عنوان یک پیروزی اخلاقی و حماسی بازخوانی کند. این اثر نه تنها نقد گذشته، بلکه نویدبخش آینده‌ای است که در آن «خسروها» (نسل آینده) از دامان مام وطن (زری) و با توشه‌ای از هویت و آگاهی، مسیر نیمه‌تمام استقلال را پی خواهند گرفت. بنابراین، سووشون پاسخی ماندگار به یأس پس از کودتا و مانیفستی برای هویت‌یابی در برابر استعمار است.

منابع

- ۱) پویان مجید (۱۳۸۸)، «بررسی جایگاه نظامیان در داستان‌های کوتاه سیمین دانشور»، کاوش‌نامه زبان و ادبیات فارسی، دوره ۱۰، شماره ۱۸، صص ۷۱-۹۶

- (۲) پیروزان، سیما (۱۳۸۲). بررسی تحلیلی شخصیت زن در آثار سیمین دانشور (با تکیه بر سووشون). مجله ادبیات داستانی، شماره ۷۲
- (۳) تسلیمی، علی (۱۳۸۳). گزاره‌هایی در ادبیات معاصر ایران (داستان). تهران: انتشارات اختران.
- (۴) جوکار منوچهر، ضروری قدرت‌اله و بهاروند سارا (۱۴۰۴)، «بررسی و تحلیل رمان سووشون سیمین دانشور بر اساس دیدگاه برساخت‌گرایی اجتماعی»، پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، دوره ۷، شماره ۱ (پیاپی ۱۳)، صص ۳۳-۱
- (۵) دانشور، سیمین (۱۳۴۸). سووشون. تهران: انتشارات خوارزمی.
- (۶) دهقانیان، جواد و مریدی، زینب (۱۳۹۱). بررسی مفهوم مرگ و زندگی در رمان سووشون بر پایه نشانه‌شناسی رنگ سیاه. ادبیات پارسی‌معاصر، دوره ۲، شماره ۱، صص ۶۵-۸۸.
- (۷) راد آسیه، فارسیان محمدرضا و بامشکی سمیرا (۱۳۹۷)، «بررسی تطبیقی تصویر جنگ جهانی در رمان‌های خون دیگران و سووشون»، مطالعات زبان و ترجمه، دوره ۵۱، شماره ۳، صص ۳۱-۱
- (۸) رضایی حمید و ظاهری عبدوند ابراهیم (۱۳۹۴)، «بازتاب استعمار در رمان‌های سیمین دانشور»، جامعه‌شناسی هنر و ادبیات، دوره ۷، شماره ۲ (پیاپی ۱۴)
- (۹) رنجبر، ابراهیم (۱۳۹۱). جنبه‌های نمادین رمان سووشون. فنون ادبی، سال ۴، شماره ۱ (پیاپی ۶)، صص ۹۵-۱۰۸.
- (۱۰) زینی‌وند تورج و نادری روژین (۱۴۰۲)، «درآمدی بر رابطه ادبیات و سیاست در پرتو مطالعات میان‌رشته‌ای»، پژوهش‌های میان‌رشته‌ای زبان و ادبیات فارسی، دوره ۲، شماره ۱، صص ۱۵۶-۱۲۹
- (۱۱) سعیدی مهدی (۱۳۹۹)، «تبیین جریان‌شناختی ادبیات سیاسی در ایران معاصر (مطالعه موردی: ادبیات داستانی سیاسی در مهاجرت)»، پژوهش سیاست نظری، دوره ۱۴، شماره ۲۷، صص ۱۴۰-۱۱۳
- (۱۲) شاکری عبدالرسول و فرهمندفر مسعود (۱۳۹۹)، «نگاهی نو به ارتباط سیاست و ادبیات: نقدی بر کتاب سیاست نوشتار»، پژوهشنامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، دوره ۱۹، شماره ۱۱، صص ۱۵۶-۱۴۱
- (۱۳) طبرانی، بهروز (۱۳۷۹). روزشمار روابط ایران و آمریکا. تهران: مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی.
- (۱۴) غلامحسینی پروین و قانونی حمیدرضا (۱۳۹۵)، «تنیدگی و راهکارهای مقابله با آن و تحلیل آن در رمان سووشون سیمین دانشور»، دوفصلنامه نقد داستان معاصر فارسی، دوره ۴، شماره ۱، صص ۹۳-۷۷
- (۱۵) قنبری بیتا و خواجه مرادوف عالم جان (۱۴۰۱)، «بازتاب مؤلفه‌های رئالیسم در آثار سیمین دانشور»، پژوهش‌نامه‌ی مکتب‌های ادبی، دوره ۶، شماره ۱۸، صص ۱۷۹-۱۴۵
- (۱۶) کوهنورد پریچهر، فلاح مرتضی و پویان مجید (۱۴۰۳)، «بازتاب نهضت‌های سیاسی و اجتماعی ایران در شعر معاصر فارسی از مشروطه تا واقعه ۲۸ مرداد ۱۳۳۲»، ماهنامه علمی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، سال ۱۷، شماره ۸ (پیاپی ۱۰۲)، صص ۲۲۹-۲۰۷
- (۱۷) گلشیری، هوشنگ (۱۳۷۶). جدال نقش با نقاش در آثار سیمین دانشور. تهران: انتشارات نیلوفر.
- (۱۸) محمودی مریم و اشرفیان فائزه (۱۳۹۸)، «نقد و تحلیل مضامین اجتماعی رمان سووشون (سیمین دانشور)»، روان‌شناسی فرهنگی زن، دوره ۱۰، شماره ۴۰، صص ۱۹-۷
- (۱۹) مهرور، عباس (۱۳۸۰). بررسی داستان امروز (سووشون). تهران: انتشارات تیرگان.
- (۲۰) نوذری، عزت‌الله (۱۳۸۷). تاریخ احزاب سیاسی در ایران از مجلس دوم مشروطیت تا مجلس ششم انقلاب اسلامی. شیراز: انتشارات نوید شیراز.